

Uppsala universitet – Campus Gotland
Bebyggelsehistoriska studier
Martin Sjöström
VT2021

BRÅFORS BERGSMANSBY

- En rapport om bergsbrukets prägling på Bråfors bebyggelse

Foto: Martin Sjöström

UPPSALA
UNIVERSITET

Innehållsförteckning

<i>DEL I:</i>	5
<i>Inledning</i>	5
<i>Syfte och disposition</i>	5
<i>Avgränsning</i>	5
<i>Frågeställning</i>	6
<i>Metod</i>	6
<i>Material</i>	6
<i>DEL II</i>	7
<i>Bergslagen</i>	7
<i>Järnhanteringen i Bergslagen</i>	7
<i>Bergsmännen och bergsmansgårdarna</i>	7
<i>DEL III</i>	8
<i>Bråfors bergsmansby</i>	8
<i>Dagens bebyggelse</i>	10
<i>Material och teknik</i>	11
<i>Del III</i>	12
<i>Diskussion och slutsatser</i>	12
<i>Källförteckning</i>	15

Den gamla goda tiden

*Stjärnorna tindrade tysta för hundra
år tillbaka och skogen sov.*

*Forsen dånade, hjulen dundrade,
gnistorna sprakade,
marken skakade,
hammaren dunkade tung och dov.*

*Bälgen blåste och blästern ljungade,
kvävande hetta ur ässjorna slog,
svettiga sotiga smederna slungade
släggan mot stängerna,
nöpo med tängerna,
formade järnet till harv och plog.*

*Forsen dånade, hammaren stampade
överdumrande knotets röst,
ingen hörde ett knyst från de trampade,
skinnade, plundrade
ännu i hundra
år av förtvivlan och brännvinströst.*

Gustaf Fröding

DEL I:

Inledning

Långt in i de djupa västmanländska skogarna ligger det en liten bäck där vattnet strömmar långsamt. Intill bäcken ligger det en rödfärgad gård med vita knutar, likt en idyll. Tiden står still och det enda som fortfarande rör sig är bäcken. Det blir påtagligt att det inte alltid har sett ut så. I det snötäckta landskapet döljer sig hyttruiner och högar. Förfallet vittnar om en svunnen tid. En tid där röken från hyttan ligger tät, ljuden från hammaren ekar högt och sotiga arbetare sliter för fullt. Det enda kvarstående minnesmärket från den svunna tiden, är den rödfärgade gården. Varför står nu den här idylliska gården här, precis intill den förfallna verksamheten? Varför är det så tyst idag?

I gamla Norbergs bergslag ligger den gamla bergsmansgården Bråfors. Under 1700-talet upplever gården sin storhetsperiod, och gården får sitt utseende som den ser ut än idag. Vad är det som har präglat att gården får sin form, och vilka drivkrafter är det som ligger bakom?

Syfte och disposition

Syftet är att titta närmare på bergsmansgårdar och bergsmän med fokusering på hur bebyggelsen har ändrats genom tiden och hur den ser ut idag. Studien syftar även till att reflektera kring hur gården och bebyggelsen har präglats av järnhanteringen och bergsbruket i Bergslagen.

Studien är uppdelad i fyra delar där den första delen innehåller inledning, syfte och disposition, avgränsning, frågeställning, metod och material. Del II utgör bakgrunden och historia kring Bergslagen med bergsmännen och deras järnhantering. Del III utgör undersökningen på det valda objektet, och en fördjupning på hur bebyggelsen har sett ut, och hur den ser ut idag. Del III innehåller en diskussion och slutsats kring min frågeställning och resultatet.

Avgränsning

På grund av att Bergslagen är ett väldigt brett område och byggnads- och bebyggelsetraditioner kan skilja sig markant från bygd till bygd så krävs en avgränsning

för att inte studien ska bli tvetydig. Studien kommer att avgränsa sig till en gård och by i gamla Norbergs bergslag, vid namn Bråfors bergsmansby.

Frågeställning

Frågeställningen som jag kommer fokusera på är:

- Hur har bergsbruket och järnhanteringen präglat bebyggelsen i Bråfors bergsmansby?

Metod

För att komma fram till ett resultat kommer jag leta information i litteratur men även besöka Bråfors bergsmansby och flera bergsmansgårdar runt om för att få en bättre bild av bebyggelsen. För att förstå kontexten av bebyggelsen så krävs det att man upplever den på plats. Väl på plats kommer jag undersöka olika byggnadsmaterial och byggnadstekniker, och försöka få en helhetsbild på hur bebyggelsen ser ut idag. Jag kommer även kolla på äldre kartor av området för att se hur bebyggelsen har ändrats genom tiden.

Material

Materialet jag kommer använda mig av är litteratur och olika antikvariska rapporter om Bråfors. Litteratur om Bråfors bergsmansby finns det inte mycket av, men som tur var så hade folklivsforskaren Sigurd Erixon intresserat sig i Bråfors bergsmansby. I sin bok *Svenska kulturbilder* skildrar Sigurd Erixon byn där han skriver om gården och bebyggelsen, samt upplåter en karta på hur hyttområdet såg ut 1859, och hur bebyggelsen låg 1929. Sigurd Erixons skildring var till stor hjälp för att få en fördjupning på hur bebyggelsen såg ut i dåtiden.

DEL II

Bergslagen

Bergslagen och dess område är ett gränslöst land, där man inte riktigt kan sätta fingret på var det börjar och var det slutar. Man brukar avse att den malmrika trakten kring gränserna mellan södra Dalarna, nordvästra Västmanland och östra Värmland är Bergslagens område (Backlund, 1988). Själva namnet ”Bergslagen” kommer från det dåvarande namnet för härad i bruksbygder, vilket var bergslag (Hildebrand, 1986). Bergslagens landskap består av milslånga och djupa skogar, forsande vatten och mineralrika berg. Det var detta som krävdes för att driva denna järnindustri som har satt Bergslagen på kartan.

Järnhanteringen i Bergslagen

Järnhanteringen har bedrivits i Bergslagen sedan 400 år före Kristus, men det var någon gång under tidig medeltid vid cirka 1200-talet som man började bryta bergmalmen genom att elda på berget, och sedan slå bort malmen med spett. Tack vare denna metod kunde bergsbruket i Bergslagen utvecklas och växa i både omfattning och betydelse (Backlund, 1988). Järnet var vid denna tid en väldigt viktig exportvara, och var från 1500-talet fram till 1800-talet den främsta exportvaran som Sverige vid den här tiden hade. Det svenska järnet exporterades ut från Bergslagen till olika hamnar vid Östersjön, och sedan vidare ut till Västeuropa (Hildebrand, 1986).

Bergmalmen bröts vid de olika gruvorna i bergslagsområdet. Malmen fraktades senare vidare till hyttorna och dess rost- och masugnar där tackjärnet bildades genom höga temperaturer. Tackjärnet fraktades därefter vidare till smedjorna för att smidas. Hyttorna och smedjan låg intill bäcken där det forsande vattnet och vattenhjulet gav kraft åt bälgar och hammare. I närheten av bäcken och hyttan låg den stora skogen som gav träkol till hyttorna (Hellspong och Löfgren, 1994). Bergslagen var den ultimata platsen för järnhanteringen. Råvaran, forsarna och skog fanns det gott om.

Bergsmännen och bergsmansgårdarna

Huvudpersonerna i denna järnhantering var bergsmännen. Bergsmännen var självständiga bönder och bergsbrukare som ägde både mark och skog. Bergsmännen hade i uppgift att både sköta järnhanteringen och skogsbruket på sina gårdar.

I bergsmansbyarna drev bergsmännen en hytta och masugn för att framställa järnet (Söderberg, 1948). Flera bergsmän kunde dela på byns hytta, men man framställde sitt eget järn och bedrev eget jordbruk som framställde kol till hyttan. Hyttområdet låg vid bäcken på det område som oftast benämndes ”hyttbacken” (Ekomuseum Bergslagen u.å.).

Intill hyttbacken låg bergsmännens gårdar. På gårdarna bodde bergsmännen med sina familjer och tillhörande gårdsfolk.

Genom att äga gården fick bönderna privilegium att äga del i gruvor och hyttor. Eftersom järnhanteringen var landets viktigaste näring för ekonomin, så uppenbarades det även på bergsmännens gårdar (Backlund, 1988). Gårdarna hade en agrar karaktär, men representerade ändå en social miljö som låg mellan herrgårdarna och bondgårdarna (Hellspong och Löfgren, 1994). En avgränsning mellan bergsmännens gårdar och böndernas gårdar var viktig att hålla. Bergsmansgårdarna byggdes stort och ståtligt med vanligtvis två våningar och tillhörande flyglar med identisk typ på vardera sida om det grusade gårdstunet. Gårdarna byggdes ofta i en parstuguplan, med rödfärgade timmerfasader under 1700-talet. På den tiden var det ovanligt för bondgårdar att ha färglagda fasader. Under 1800-talet kom oljefärgen och de stående kilsågade panelerna till herrgårdarna, och bergsmännen var snabba att även applicera det på sina egna gårdar. Bergsmansgårdarna målades då i ljusa oljefärger för att ge uttryck för sin rikedom (Backlund, 1988). Karakteristiskt för bergsmansgårdarna var att man prydde skorstenarna med en krona av gjutjärn, detta visade att på gården bodde en välbärgad bergsman (Hellspong och Löfgren, 1994).

*Landforsens masugn, Karbenning socken, Norberg.
Foto: Martin Sjöström*

DEL III

Bråfors bergsmansby

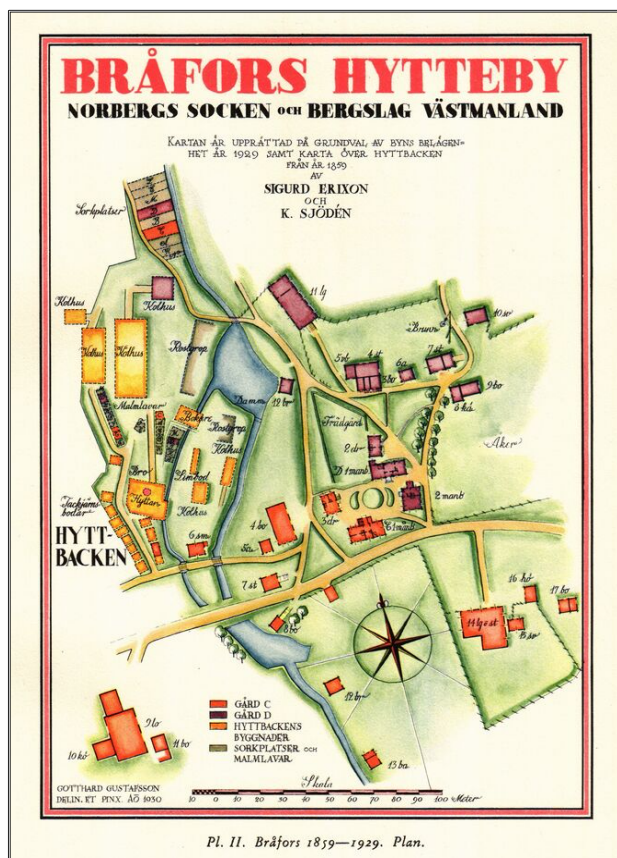
I Gamla Norbergs bergslag ligger bergsmansbyn Bråfors. Bråfors ligger i ett landskap som kännetecknas av skogsklädda moränhöjder, som genomkorsas av en bäck vid namn

Hyttbäcken. Bygden präglas av de stora odlingsmarkerna runt omkring. Byn nämns första gången på 1300-talet, men arkeologiska utgrävningar visar att järnframställning har pågått här sedan 1200-talet. Bråfors är landets äldsta bevarade bergsmansby (Kulturmiljövård Mälardalen, 2007). Under 1500-talet bestod Bråfors av två gårdar, Lilla och Stora Bråfors. Lilla Bråfors flyttades strax sydost om byn vid laga skifte, medan Stora Bråfors ligger kvar på sin ursprungliga plats intill Hyttbäcken (Erixon, 1930).

På 1500 och 1600-talet så uppfördes Bråfors hytta och stångjärnssmedja. Det var vid denna

tid som järnframställningen verkligen tog fart i Bråfors. Stormaktstiden i Sverige hade genererat ett behov av järn och Bråfors började producera tackjärn i stora mängder. Med hjälp av det forsande vattnet i Hyttbäcken kunde hyttans blåsbälg och smedjans hammare drivas av vattenkraft. På 1700-talet ökade hyttan i både omfattning och betydelse. Dels på grund av nedläggningar av närliggande bruk, främst i Söderbärke socken, som gjorde att flera bergsmän tog sin järnmalm till Bråfors hytta och framställde sitt tackjärn, men även av en större efterfrågan av järn (Kulturmiljövård Mälardalen, 2007).

År 1787 lät bergsmannen Hans Johansson och hans hustru uppföra Stora Bråfors som den ser ut idag. Hans Johansson var en god affärsman och ägde flera gårdar i Norberg. Tack vare den förmögenhet som hyttan vid den tiden gav, så kunde Hans Johansson uttrycka sin framgång genom uppförandet av den, vid sin tid, stora och praktfulla gården. Under 1800-talet skedde en modernisering av hyttan och flera nya byggnader tillkom, däribland en ny masugn, ett kolhus och en trecylindrig blåsmaskin,

Pl. II. Bråfors 1859—1929. Plan.
Karta över Bråfors bergsmansby. Kartan visar hur hyttområdet såg ut 1859, samt hur bebyggelsen låg i byn 1929. Illustration: Sigurd Erixon

vilket kunde öka produktionen inom framställningen av tackjärnet (Erixon, 1930). Vid slutet av 1800-talet kom den så kallade *bruksdöden*, vilket var ett hårt slag för de små och medelstora hyttorna i Bergslagen. Anledningen var industrialismens framfart och att produktionerna inte längre behövde drivas av vattenkraft. Driften på Bråfors lades ner helt 1902 efter att den sista hyttan blåst ner, och hela produktionsanläggningen revs. Byggnadsmaterialet återanvändes, och kvar idag är bara dem stora slagghögarna. Efter nedläggningen riktade gården in sig på skogs- och jordbruksdriften, vilket har präglat dagens bebyggelse (Kulturmiljövård Mälardalen, 2007)

Dagens bebyggelse

Idag består byn av gården Stora Bråfors, även kallad Brategården.

En mindre landsväg korsar gården och delar den itu. Gården består av en manbyggnad med två flyglar vid vardera sida om gårdstunet, alla tre är uppförda i två våningar med vind.

Mangården är tydligt åtskild från

Bråfors hytta 1890-tal. Foto: Okänd

resten av ekonomibyggnaderna. Tidigare låg en manbyggnad mitt emot den nuvarande manbyggnaden, men revs på 1960-talet. Denna manbyggnad formade ett fyrkantigt gårdskomplex vilket kan hänföras till den centralsvenska gårdstypen (Erixon, 1930). Stora Bråfors innehar cirka 50 byggnader i sin bebyggelse. Söder om den mindre landsvägen finns det byggnader som främst kan kopplas till jordbruksdriften. En stor ladugård, flera lador och en tröskloge är ett tydligt spår från den omfattande förnyelsen av Stora Bråfors jordbruksdrift, då de flesta byggdes kring förra sekelskiftet (Stiftelsen Kulturmiljövård, 2015). Norr om vägen, ligger det en samlad bebyggelse kring det grusade gårdstunet som kan kopplas till gårdslivet, som till exempel loftbodnar, drängstuga, ladugårdar, logar, magasin, uthus och smedja. De flesta av ekonomibyggnaderna härrör från tidsperioden kring 1800-talet. I gårdens storhetsperiod runt 1800-talets mitt, byggdes även arbetarbostäder för de arbetare som jobbade i gårdens hytta. Tre bostäder byggdes ett stycke västerut, och norrut (Ibid).

Till väst om gården, på andra sidan Hyttbäcken, ligger det rester från en svunnen hytta. Hyttområdet består idag endast av rester från masugnen och hyttan i form av hopfallna murar. Runt omkring hyttruinerna syns stora slagghögar, ett område med sotsvärtad mylla och en konstgjord kanal som anlades för att få mer vattenkraft åt masugnen och stångjärnshammaren (Erixon, 1930).

Material och teknik

Manbyggnaden och de två flyglarna består av en stomme i liggande timmer, med en kilsågad locklistpanel utanpå. Panelen är målad med en faluröd slamfärg, och knutlådorna är målade med en vit oljefärg. På det brutna sadeltaket ligger ett lertegeltak. Manbyggnaden byggdes i en parstuguform, en vid den här tiden mycket vanlig planlösning i den agrara miljön (Erixon, 1982). I manbyggnaden och flyglarna finns flera kakelugnar från 1700-talet, och även runda gjutjärnskaminer, vid namn bergslagskaminer. Dessa bergslagskaminer är en typ som är karakteristiskt för området runt Bergslagen, tack vare att dessa kaminer oftast tillverkades i de små hyttorna (Erixon, 1930). Om dessa bergslagskaminer på gården är tillverkad i hyttan på Bråfors, är oklart. Dessa kakelugnar markerar en skillnad i bostadsutrustning mellan bergsmansgårdarna och bondgårdarna, då kakelugnarna fick ett allmänt inträde i bondgårdarna mycket senare. I den stora salen finns målningar med bibliska motiv utförda på väv på både väggar och tak, vilka beställdes av Hans Johansson när byggnaden stod klar (Ibid). Norr om gårdstunet står en rödfärgad loftbod med svalgång, dessa loftbodar var vanliga på bergsmansgårdar (Hellspong och Löfgren, 1994)

Ett byggnadsmaterial som är till synes vanligt på gårdens olika byggnader är slaggtegel och slaggfliis. Slagget är en biprodukt som skapas när man utvann järn ur malm i hyttorna. Antingen kunde man gjuta slagget i formar så dem fick en rätvinklig dimension i form av slaggtegel, eller så lämnade man slagget i slagghögar, och kunde där hämta flisor som bildats av slagget, så kallat slaggfliis. Slaggtegel och slaggfliis blev ett populärt byggnadsmaterial som präglade bebyggelsen runt Bergslagen, tack vare den stora mängd hyttor som framställde järn. Byggnadsmaterialet var både bra och billigt, och kunde hämtas gratis ur slagghögarna intill hyttorna (Gunnarsson och Nyman, 2016). Dessa slagghögar växte i både höjd och antal kring hyttorna när järnframställningen hade sin storhetsperiod under 1700-talet, och ansågs vara ohyggliga och besvärliga, så

för att minska dessa högar så började man då använda slagget som byggnadsmaterial i grundmurar, men även för att bygga upp hela byggnader (Erixon, 1930).

På Stora Bråfors har man använt sig av slaggtegel i många av husens grundmurar.

Slaggteglet har samma

dimensioner och visar spår på

att dem är gjorda i samma hytta,

och i samma gjutformar. Byggnadsmaterialet finner man i både smedjans och flera

ekonomibyggnaders grundmurar. I den stora vitputsade ladugården söder om

landsvägen, som är uppförd kring 1860-talet, har man murat upp väggarna med slaggfliis

från hyttan i Bråfors. Slaggfliis var både bättre ur värme- och fuktsynpunkt än det gjutna

slaggteglet, och var därav ett mer lämpligt material för uppförandet av ladugården

(Kulturmiljövård Mälardalen, 2007).

En ekonomibyggnad på gården där man har murat upp grunden med slaggtegel. Foto: Martin Sjöström

Del III

Diskussion och slutsatser

Bråfors bergsmansby, en av landets äldsta bevarade bergsmansby, är ett tydligt exempel på hur järnhantering och bergsbruk kan påverka och prägla en bebyggelse. Även fast den svunna tiden med hyttor och bergsmän är borta, så syns tydliga minnesmärken från den tid då det producerades Sveriges främsta exportvara och ekonomins viktigaste näring. Bergsmännen som byggde sina stora och praktfulla var förmögna. Att äga en hytta innebar att denna nationella inkomstkälla, skulle gå igenom just deras hytta. Bergsmannen Hans Johansson, som lät uppföra Stora Bråfors, var en förmögen man, och det syns på gården som vi än idag kan skåda.

På Stora Bråfors blir det märkbart att gården skiljer sig från resterande vanliga bönders gårdar. Den stora manbyggnaden med flyglar i två våningar gör sig påmind om att bergsmännen ställde sig högre i den hierarkiska pyramiden. Till skillnad från

böndernas vanliga omålade torp och stugor, så uppfördes här istället en stor rödmålad gård med väggmålningar och dekorerade detaljer. Stora Bråfors behåller ändå en agrar karaktär med sin bebyggelse, och sin oplanerade gårdsmiljö. Manbyggnaden må ha herrgårds-liknande drag i sin utformning och storlek, men bruksherrgårdarna skiljer sig nog i att vara mer planerade och inneha mer arkitektoniska stilar. På Stora Bråfors blir det väl synligt att man försökte skilja på hyttområdet och gården. I och med den centralsvenska gårdstypen som Stora Bråfors en gång i tiden hade, och att hyttområdet och gården skiljde sig av genom en bäck, så var det kanske med avsikt att man ville hålla isär den smutsiga och sotiga verksamheten på Hyttbacken, och den ståtliga gården som stod som ett uttryck för bergsmannens rikedom. Stora Bråfors lägger sig nog mellan herrgårdarna och bondgårdarna i den sociala miljön. Dels beror det nog på att bergsmannen hade en större förmögenhet gentemot bönderna, men den höga status som brukspatronerna besatt, kunde man inte uppnå.

Hur Stora Bråfors har präglats rent material- och teknikmässigt märks när man studerar bebyggelsen. Detta speciella byggnadsmaterial, slaggtegel och slaggfليس, som står som grund för många av gårdens byggnader. Denna biprodukt från bergsbruket och järnhanteringen präglar gårdens estetiska utseende, men även det faktum att järnframställningen skedde intill gården. Dessa slagghögar låg med så kort avstånd till byggnaderna, att man bara kunde gå och hämta slaggtegel och slaggfليس när man skulle uppföra en byggnad. Järnhanteringen har även satt sin stämpel på bebyggelsen, genom att man anlade en konstgjord kanal för att få mer vattenkraft åt hyttan. Bäckens som tidigare bara bestått av ett vattenflöde, består nu av två längsgående kanaler förbi hyttområdet.

Den förmögenhet som bergsmannen Hans Johansson satt på när han uppförde Stora Bråfors, som han dels fått av hyttans framgångar, har gjort att man kunnat uppföra byggnaden i den stora praktfullhet som den har. Inuti manbyggnaden har han kunnat sätta uttryck för sin rikedom genom alla kakelugnar och bergslagskaminer, en ovanlig syn på vanliga bondgårdar på den tiden. Målningarna i den stora salen blir en uppenbar redogörelse att Hans Johansson var mycket rikare och hade högre status än dem vanliga bönderna. Allt tack vare inkomsten han fick på grund av järnframställningen.

Idag ser man fortfarande spår från den svunna tiden där gården hade sin storhetsperiod i järnframställning. De många ekonomibygnader visar hur viktig skogs-

och jordbruket var för att hålla igång hyttan, med mängder av träkol som skulle in i masugnen för att framställa tackjärnet. Ruinerna speglar bara ett förfall och ett avtryck av industrialismens ödeläggelse, men den ståtliga gården Stora Bråfors, visar än idag på hur betydelsefull och inflytelserik gården var. Gården blir ett spår för Sveriges stormaktstid och hur bergsbruket och järnhanteringen präglade ekonomin. Stormaktstiden och behovet av järn på den tiden verkar vara den främsta drivkraften till att Bråfors fick den ståtlighet som vi kan bevittna idag, ett bevis på hur viktig järnet var. Idag ser gården ut som vilken större gård som helst, men på 1700-talet måste Stora Bråfors varit ett överväldigande bygge. Allt på grund av den lilla hyttan som låg på andra sidan bäcken, som gav Hans Johansson sin förmögenhet.

Källförteckning:

- Backlund, Ann-Charlotte. 1988. *Boken om Bergslagen: resa i en levande historia*. Stockholm: Rubicon.
- Ekomuseum Bergslagen. u.å. *Bergsmännen*. <https://ekomuseum.se/vill-du-veta-mer/bergsmannen/>
- Erixon, Sigurd. 1930. *En Bergsmansby. I: Svenska kulturbilder. Del III*. Stockholm: Skoglunds förlag.
- Erixon, Sigurd. 1982. *Svensk byggnadskultur*. Lund. Walter Ekstrands förlag.
- Gunnarsson, Ann-Marie och Nyblom, Peter. 2016. *Slaggsten & slagghus: unika kulturskatter*. Stockholm: Balkong.
- Hellspång, Mats och Löfgren, Orvar. 1994. *Land och stad: svenska samhällen och livsformer från medeltid till nutid*. 2. uppl. Malmö: Gleerup.
- Hildebrand, Karl-Gustaf. 1987. *Svenskt järn*. Stockholm: Jernkontoret.
- Kulturmiljövård Mälardalen. 2007. *Byggnadsvårdsplan för Bråfors bergsmansby*. Västerås. Kulturmiljövård Mälardalen. https://www.kmmd.se/PageFiles/332/KM%20Rapport%202007_98_Del%20av%20rapport.pdf
- Stiftelsen Kulturmiljövård. 2015. *Kulturreseptatet Bråfors bergsmansby*. Västerås: Stiftelsen Kulturmiljövård. https://www.kmmd.se/PageFiles/332/Rapport%202015_62.pdf
- Söderberg, Tom. 1948. *Bergsmän och brukspatroner i svenskt samhällsliv*. Stockholm; Hugo Gebers Förlag.

